

* * *

ПАЛМИРА ЛЕГУРСКА

**КОГНИТИВНА МАТРИЦА И ПРЕДСТАВЯНЕТО
НА НАРОДНАТА ЛЕКСИКА В ЕТНОЛИНГВИСТИЧНИ
РЕЧНИЦИ**

PALMIRA LEGURSKA

**COGNITIVE MATRIX AND THE PRESENTATION
OF THE FOLK TERMS IN ETNOLINGUISTIK
DICTIONARIES**

(Abstract)

Research practice in the development of several dictionaries within the Department of ethnolinguistics at the Institut for Bulgarian Language leads me to share some thoughts that occur in the process of work.

Keywords: cognitive matrix, ethnolinguistics, dictionaries, folk terms, folk calendar

В последните 20 г. в Секцията по етнолингвистика към Института за български език „Проф. Л. Андрейчин“ се работи върху три етнолингвистични речника: Речник на народната духовна култура на българите (в процес на издаване), Тематичен речник на народния календар. Човешкият живот – Раждане. Сватба. Погребение. Тематичен речник на българската семейна обредност и др. Във връзка с това е уместно да споделя някои свои разсъждения от изследователската практика във връзка с изработването им.

Най-общо може да се твърди, че работата, центрирана върху националните и културноетническите черти на дадени езикови явления, предполага и обратния фокус на анализ: изработването на изследвания, свързани с националнокултурните по семантика езикови единици от различни езици с цел да бъдат установени тъждество, частично съвпадане или отсъствие на определени семантични части в тези единици. Подобни изследвания се вметват в чертите на съпоставителната лингвокултурология като клон на лингвистиката, в чието поле на внимание се намират ценностите от духовната култура на определен етнос, отразени в семантиката на езиковите единици (Мамонтов 2000).

Очертаването на съпоставката като фокус на даден анализ предполага формулирането на проблеми, определени от въпросите за основа на съпоставката. Последните не са въпрос единствено на логиката, а на когнитивното моделиране. В дадения случай когнитивното моделиране се разбира като обозначаване на възможните форми на организация на човешките знания, свързани с дадени ментални пространства.

Като сполучливи метафора за това се смятат термините „образ на света“ (А. И. Леонтиев) и „езикова картина на света“ (Хумболт, Вайсгербер, Хайдегер). От друга страна се намира възгледът на Н. С. Трубецкой (Трубецкой 1990: 157) за това, че езиците на земното кълбо всъщност образуват непрекъснатата мрежа от взаимнопреминаващи едно в друго звена във формата на дъги и този преход от един сегмент към друг е постепенен, така че общата система на езиците, при цялото си многообразие, образува постижимо само за ума единно цяло от преливащи се в обща мрежа езикови дъги. Гледната точка на изследователя се формира от мястото, което той заема – в центъра на кръга или извън него. Във връзка с това е уместно да въведе и термина „езикови мрежи“.

Въпросът, който възниква при съпоставителното изучаване на националномаркирана или етнокултурна лексика, е не да се подлага на съмнение въпросът за нейната съпоставимост изобщо в отделните езици, а да се обсъди начинът и коректността на подобна съпоставка.

В този аспект стои въпросът за създаването на матрици като еталони на съпоставка, моделиращи типовете знание, характерни за дадено пространство по определена методика с цел да се изразят по определен начин от езиковите средства.

Наблюдават се тенденции човешките знания да се организират с помощта на определени структури като когнитивни модели. Така е възможно да се изведат категориални структури, съществуващи в езика като следствие на подобна организация на знанията (Лейкъф 1990: 68).

Подобни модели са създадени през последните най-общо казано 50 години и най-представителни от тях са интегралният модел на Ю. Д. Апресян и колектив, фреймовата семантика на Ч. Филмор (двата модела илюстрират два различни изследователски подхода), теорията за метафората и метонимията на Дж. Лейкъф и М. Джонсън, когнитивната граматика на Р. Ланакър, теорията за менталните пространства на Ж. Фоконие, теорията за прототипите на Е. Рош и пр. Обединяваща идея на тези теории е, че категоризацията на света и в езика се осъществява в рамките на общи когнитивни модели (модели на знанието). Тези модели изразяват аналогични процеси, приети за възможни при представянето на знанията на носителя на даден език и на матерравнице – знанията на изследователя на езика като езиков носител.

Обект на разсъждение тук е прилагането на когнитивна матрица при изготвянето на етнолингвистичен речник (Легурска 2001). Две реалности са актуални във връзка с подобно моделиране – ментално пространство и

когнитивен модел. Менталното пространство се структурира по различен начин в зависимост от целите на съставителя на речника и от ползвателя, към когото е насочен речникът.

Когнитивният модел, избран за конкретен речник, наричам когнитивна матрица. Когнитивната матрица определя макроструктурата и микроструктурата на речника. Макроструктурата включва подбора на думите в словника и подреждането им в цялото. Микроструктурата определя характера на речниковата статия в конкретния речник.

В най-общ план мога да илюстрирам възможните подходи към изработването на конкретен етнолингвистичен речник. Ще коментирам изработването на когнитивна матрица при съставянето на речници от тематичен вид. Такива са Тематичният речник на народния календар – зимен и есенен цикъл, изработени през 2000 и 2001 г., в които се прилага различен подход при структурирането на матрицата – семасиологичен и ономасиологичен. Двата подхода се реализират както в процедурите на събиране и обработка на лексикалния материал, така и в конкретната конструкция на речника, състояща се от тематична и азбучна част.

Нека разгледаме представянето на празника **Игнажден** в *Тематичен речник на термините на народния календар* (примерът е даден по Легурска, Китанова 2008):

- **Игнажден (20.XII.)**

Регионални названия:

- **Иглажден, Игнажден** (ЗБ), **Игинажден** (Добруджа, Драганово, Горнооряховско), **Игинаждън** (Габровско), **Игнат** (ЗБ, българипреселници от Охрид), **Игнати, Игнатовден** (ЗБ, ЮБ), **Игнатъвден** (Родопите), **Игнет** (българипреселници от Охрид), **Идинак**, (ЗБ, СБ, СИБ), **Идинажден** (Добричко), **Млада година** (Троянско, Дряновско), **Млад ден, Нов ден** (ИБ), **Пиен ден** (Старозагорско), **Пипивден** (ИБ), **Поляз, Полязинден** (ЗБ, ЮБ, ЮИБ), **Полязов ден** (ИБ, Котленско, Добричко), **Поожняк** (ЗБ)

Обредно действие:

- ‘първото влизане вкъщи на външен човек като предвестник на благополучие и щастие’ **булезене, полазване, полязване** (Горнооряховско); **споход** (СЗБ)
- ‘замесване на тесто и пазенето му цяла нощ’; **вардене на квас** (Русенско, Разградско); **квасенки, пазене на квас** (СИБ)
- ‘внасяне на зелено клонче вкъщи’ (ЗБ)
- ‘мътене пилета за плодовитост във всеки дом’ **мътене на пилета** (Павликенско)

Обредно лице:

- ‘човекът, който пръв влезе вкъщи като предвестник за добро или лошо’ **идинак, полазник** (ЮИБ), **полязник** (СИБ), **полез** (ИБ,

ЮЗБ), **полезник** (ИБ), **поожняк** (СЗБ), **сполазник** (Еленско, Айтоско), **споходник** (СЗБ), **сполязник**, **споходняк**

- ‘хранене на кокошките с кадено жито’ **опас**
- ‘мъже, които обикалят къщите’ **коледари** (ЗБ)

Обреден предмет:

- ‘ритуално горящо дърво’ **коладник** (ЮЗБ)
- ‘квас, замесен срещу Игнажден с целебна и магическа сила’ **игнатски квас** (ЗБ)
- ‘конци с предпазващ характер’ **игнашки конци**
- ‘ястие’ **игнатски кравай, колаци: кукла, превитаци, превъртаци**
- ‘дървен съд, в който сяда полазникът’ **тагар** (Дряновско)

Тази конструкция на представяне на езиковия материал не е логическа, а е подсказана от анализа на лексикалния материал, извлечен от различни източници.

На базата на тези данни могат да се възстановят следните сценарии за празника:

- първият човек влиза вкъщи **полазник, идинак, поожняк, сполязник, споходняк** и сяда в дървен съд (**тагар**);
- меси се (**вардене, пазене, квасенки**) квас (**игнатски квас**) и се пазя цяла нощ от жените (-);
- подготвя се обреден хляб **игнатски кравай, кукли, превитаци, превъртаци** от жените (-);
- хранят се кокошките с кадено жито (**опас**)
- внася се зелено клонче вкъщи (-);
- поддържа се горящо дърво (**бъдник**) в огнището;
- дрехите се обшиват със специални конци (**игнашки конци**) срещу болести;
- мъже (**коледари**) обикалят къщите;

Получените сценарии на празника, „преведени“ чрез езиков код, дублират картината от етнографските източници, представящи кинетичната и предметната картина, получена най-често чрез анкетиране на информанти.

Възможен е и обратният подход. Като се излезе от допускането, че даден обреден символ може да се изрази по три начина – чрез действие, чрез предмети или чрез езикови средства, описанието може да се обърне в посока от описанието на конкретен смисъл на кинетично равнище (базиран върху етнографски източници) и неговото изразяване чрез езикови средства.

Двата подхода са илюстрирани в рамките на изготвените преди *Тематичен речник на термините на народния календар (Зимен цикъл)* (Легурска 2000) и *Тематичен речник на термините на народния календар (Есенен цикъл)* (Легурска 2001).

Същият празник е представен по следния начин в *Речник на народната духовна култура на българите* (Речник 2014):

Игнажден Празник на 20. XII., посветен на *Свети Игнатий* (ЗБ) [*Игинажден* (Г. Орях.; Д.); *Игинаждьън* (Габр.); *Иглажден*; *Игнаждьн* (Габр.); *Идинажден* (Добр.)].

Др. названия: **Игнат, Игнат Богоносец, Свети Игнатий, Игнатовден, Идинак; Инатя, Млада година, Млад ден; Нов ден, Нова нофака; Пиен ден, Пипивден, Поляз, Полязин ден, Полязовден.**

∞ Обредността на празника е подчинена на представата за ново начало. Това е преходен период между старата и новата година. В традиционната астрономия този ден е свързан с мита за раждането на новото слънце – календарно съотнесено със зимното слънцестоене. Това се изразява и с началото на *Новата година* и Коледните празници в народния календар. На този ден е първата *кадена вечеря*, за която се приготвят постни храни, специални обредни хлябове – *игнатски кравай, игнашка питка*/. Нощта преди празника се приготвя нов квас (*игнатски квас*).

И. се смята за началото и на *Мръсните дни* – период, през който излизат различни демонични същества, способни да напакосят на хората. Затова около къщата посипват кадено жито и пепел; върху гредата на тавана се правят три кръстни знака от тестото за колаците. Измитат се комините и саждите се изхвърлят заедно с метлата на кръстопът, за да няма бълхи през лятото. За здраве се обвиват с веригата от огнището и се потупват с дрянови пръчки.

Извършват се обредни действия за осигуряване на плодovitост на животните и птиците, особено на кокошките, както и за плодородие. Жените през този ден намотават прежда на кълбета и на мотовилки, за да бъдат яйцата за мътене със зародиш. В някои райони на този ден не се дава нищо на заем, за да се запази богатството вкъщи. В други – от приготвените ястия се раздава на съседите.

Най-характерният за **И.** е обичаят *полязване*. По това, кой пръв ще влезе в дома сутринта, се гадае за благополучието през годината. Той трябва да седне за малко в специално поставения зад вратата полог. Тези обредни действия имат предпазваща сила.

В християнските легенди от **И.** започват родилните мъки на *Богородица*. Затова младите, особено нераждалите жени не работят, за да раждат лесно.

Както се вижда от двете речникови статии в матрицата се съдържат основните фокуси на празника, структурирани и формулирани на метаезик по аналогия с глаголната семантика и валентната структура на глагола в рубриците *обредно лице, обреден предмет, обредно действие, обредно място и названия на празника*. Тази структура, от една страна, дава възможност за извеждане на абстрактни семантични черти, които са универсални по характер. Запълването на матрицата се извършва етноцентрично в рамките на конкретна езиковокултурна традиция (в дадения случай за празника **Игнажден** в българската езикова територия). На тази база може да се направи съпоставка на този празник и семантичното му пространст-

во, изразено езиково, и в други етнокултурни традиции – например в балканските, славянските езици и др. европейски езици (като по този начин се съпоставят отделните културни пространства, представени чрез културно-маркирана лексика).

Използването на подобен модел в лексикографската работа се опира на аксиомата, че всяко ментално пространство носи информация за собствения си когнитивен модел, който се съдържа в структуриращите го езикови единици. Езиковите единици са носители на информация за универсалното в лексикалната семантика – действие, участници, предмети, място на действието, конкретният лексикален пълнеж на общата схема на ритуала/обрета се изразява етноцентрично.

Използваната когнитивна матрица служи за основа на съпоставка между отделните езици. При това се изпълняват следните принципи на анализ:

1. Картините на отделните езици се инвентаризират отделно сами за себе си по достатъчно обобщени матрици, които в минимална степен да предпоставят следващите изводи.
2. Събирането на езиков материал от писмени и устни източници предполага основните принципи на конструиране на когнитивния модел, определени от менталното пространство.
3. Възможните интерпретации на езиковия материал за прилики и отлики между дадени езици, на първо място по двойки, по-нататък и многоезично, оформят мрежата от езикови дъги, като отварят кръга на дадено етнокултурно пространство чрез дъгите на съседните му.

Най-общо казано илюстрираната когнитивна матрица съответства на общата каузална схема на европейската културна традиция, съставена от следните елементи: 1. Субект и характеристиката му; 2. Действия на субекта и характеристиката им; 3. Резултат от действията и характеристиката им;

4. Цели и ценности на субекта и характеристиката им (Кузнецов 1991: 46).

Структурирането на речниковата статия в *Тематичния речник на народния календар* дава възможност за съпоставка на цели фрагменти от него – макроединици, в които отделните лексикални единици се представят ономаσιологично.

Макроединици могат да бъдат както конкретните празници в народния календар, така и техните фрагменти – обредни лица, предмети, действия, места и пр.

Тълкуването, предшествашо определено синонимно множество, става основа за установяване на еквивалентност между отделни лексикални единици в различни езици.

Така например, по материали от речника *Славянские древности* (т. 2, 568–570) може да се проследи изразяването на конкретен обреден предмет във връзка с празника **Коледа** в редица славянски езици:

обредни предмети:

‘огън, който се пали на Коледа’ ср. **коледо**;

‘дебел пън, който се слага в огъня’ бълг. **коладник**;

‘сено’ рус. **коляда**, укр. **коляда**, **колідник**, бел. **каляда**, пол. **коледа**;

‘коледарска пръчка’ бълг. **коледница**, **коледарница**, **коледо**, **коледачка**, **колендарче**.

Дадените лексикални единици могат да се смятат за еквивалентни и по този начин да се установяват отношение на междуезиково съответствие.

Същите отношения могат да бъдат установени и в рамките например на цикъла „Раждане“ от *Речника на семейната обредност. Раждане. Сватба. Погребение* (Легурска 2003; Легурска, Павлова, Китанова 2012), отново ако се излезе от тълкуването, предшестващо езиковите номинации на народните термини. Например за българския език представянето е следното:

‘бездетна жена, която носи нещастие’

Софийско: **бездеткиня**, **ялова**;

Пирински край: **безродна**, **безродка**, **безчедна**, **щерица**, **ялова**, **яловица**;

Пловдивски край: **бездетна**, **ялова**, **щерица**;

Странджа: **бездетна**, **касърка**, **ялова**, **яловица**;

Родопи: **бездетка**, **бездетна**, **безродница**, **ялова**, **прездетка**, **ялова**, **яловица**; *Добруджа:* **бездеткиня**, **ялова**, **яловица**;

Капанци: **ялова**, **яловица**;

Ловешко: **бездеткиня**, **мъжка**, **ялова**, **яловица**, **яловина**;

По даденото тълкуване и изразяващите го лексикални единици в различни езици могат да се извеждат изолекси в рамките на съседни балкански езици и да се оформят езикови дъги.

Представянето на езиковото пространство чрез отделни взаимно прециращи се семасиологично-ономасиологични семантично-лексикални мрежи е удобен начин за анализиране на междуезиковите отношения в пространства, предполагащи частични лакуни и отношения на безеквивалентност.

ЛИТЕРАТУРА

Легурска 2000: *Легурска, П.* Тематичен речник на термините на народния календар (зимен цикъл). София, Херон прес.

Легурска 2001а: *Легурска, П.* Тематичен речник на народния календар (есенен цикъл). София. Херон прес.

Легурска 2001б: *Легурска, П.* Прилагането на когнитивна матрица при изготвянето на етнолингвистичен речник. – Българска реч, № 3.

Легурска 2003: *Легурска, П.* Ономасиологична картина на цикъла „Раждане“. – БЕ, № 2–3, с. 75–96.

Легурска, Китанова 2008: *Легурска, П., М. Китанова.* Тематичен речник на народния календар. София, АИ „Проф. Марин Дринов“.

Легурска 2012: *Легурска, П., Н. Павлова, М. Китанова.* Човешкият живот – Раждане. Сватба. Погребение. Тематичен речник на българската семейна обредност. АИ „Проф. Марин Дринов“.

Лейкъф 1990: *Lakoff, G.* Woman, Fire, and Dangerous Things: What categories Reveal about the Mind. Chicago–London.

Мамонтов 2000: *Мамонтов, А. С.* Язык и культура: Сопоставительный аспект изучения. Москва.

Кузнецов 1991: *Кузнецов, А. М.* Прагматика и семантика. Сборник научно-аналитических обзоров. Москва, Академия наук СССР, Институт научной информации по общественным наукам.

Речник 2014: *Барболова, З., М. Китанова, П. Легурска, Н. Павлова, М. Симеонова,* Речник на народната духовна култура на българите. София, Наука и изкуство (под печат).

Славянски древности 1999: Славянские древности. Этнолингвистический словарь под общей редакцией Н. И. Толстого, т. 2, Москва, „Международные отношения“.

Трубецкой 1990: *Трубецкой, Н. С.* Вавилонская башня и смешение языков. – Ф: Известия АН СССР, Отделение литературы и языка, № 2.

✉ Доц. д-р Палмира Легурска

Секция за етнолингвистика

Институт за български език „Проф. Л. Андрейчин“ при БАН

бул. „Шипченски проход“ 52, бл. 17, 1113 София, България

✉ Assoc. Prof. Palmira Legurska, PhD

Department of Ethnolinguistics

Institute for Bulgarian Language, Bulgarian Academy of Sciences

52 Shipchenski prohod, Bl. 17, Sofia 1113, Bulgaria